

Az értelmiség védelmében

Hiszek neked, kedves János, amikor azt írod, hogy nem is tudod megmondani, hol fogyott el a cérnád, mi miatt távolodtál el az uralkodó értelmiségi szemlélettől. De nem veszed észre, hogy másoknak is elfogyott a cérnájuk? Nem veszed észre, hogy lett légyen akárhányféle *de* a folytatása a « Jó dolog a szamizdat... » mondatnak, a szamizdat ma létezik, sokakat foglalkoztat, két évvel ezelőtt meg még csak gondolni sem lehetett volna rá? Itt is valamiféle társadalmi tényről van szó, melynek kialakulása az egyének felől tekintve lehet — mint mondod — « véletlenszerű és esetleges », mint *társadalmi* tény azonban magyarázatot kíván, sokkal mélyebbet és összetettebbet, mint amelyet Te, akarva akaratlanul kínálsz a számkra. Te ugyanis az ellenzéki értelmiséget teszed felelőssé azért, hogy... hogy nem létezett.

Félre ne érts, nem logikai hibákat keresek a gondolatmenetedben. Az attitűdöt szeretném bonckés alá venni, mert az a meggyőződésem, hogy az avantgardizmussal szembeni, írásodból is világosan kitűnő igen mély ellen-szenved ellenére is — avantgardista megoldást kínálsz. Tudatosan nem használom a bolsevik szót, mert nevetségesnek tartom bolsevizmussal vádolni mindazokat, akik egy értelmiségi « élcsapat » feladatának tekintik a politikai programok és alternatívák kidolgozását, pontosabban, akik az eleven és életképes politikai programok hiányát azzal magyarázzák, hogy nincsen értelmiségi élcsapat, hogy hiányzik az « ellenzéki », az igazán ellenzéki értelmiség. Nem kell senkinek sem magyaráznom, hogy a

bolsevizmus ennek, a polgári világban már igen régóta létező attitűdnek egy nagyon is konkrét, nagyon is meghatározott történelmi feltételekhez kötött variánsa. S ha mi manapság hajlamosak vagyunk szinte hisztérikusan mindenkit bolsevizmussal vádolni, aki ennek az attitűdnek egy vagy más variánsát képviseli, az csak onnan van, hogy nekünk éppen a bolsevizmussal gyűlt meg a bajunk, hogy egy olyan társadalomban élünk, amely magát a bolsevizmus örökösének tekinti: méghozzá joggal. De az avantgardizmus számomra nemcsak bolsevik variánsában ellenszenves.

Felsorolnék néhány mozzanatot, ahol tettenérni vélek — és abban a reményben, hogy kritikámat baráti kritikaként fogod felfogni — elmarasztallak avantgardizmusban. Lássuk:

1. A szamizdat számomra távolról sem bolsevizmus, kezdeményezése, a benne való részvétel önmagában semmiképpen nem avantgardista magatartás, ha nem tartjuk az egyedül üdvözítő megoldásnak, s főleg az értelmiségi tisztesség egyedüli ismervének — vagy egyáltalában ismervének — a benne való részvételt, stb. De hogyan érvelsz azokkal szemben, akik új bolsevizmusra gyanakszanak? « Mit lehet válaszolni annak, aki új bolsevizmusra gyanakszik? Hogy annak, aki lefordít, lemásol, továbbad, netán ír egy tanulmányt, talán van valami titkos megfélemlítő eszköze véleményét másokra erőszakolni? » Aki új bolsevizmusra gyanakszik, bizonyára nem hiszi, hogy a « szamizdatosok », az új bolsevikok már hatalmon vannak. Nem attól fél, hogy *ma* bárkire is ráerőszakolhatják akaratukat. Attól fél, hogy olyanokkal áll szemközt, akik számára a hatalommal való nyílt konfrontáció önérték — sőt, az egyedüli igazán elfogadható magatartás —, akik tehát — *ha módjukban állna* — igenis ráerőszakolnák egyedül üdvözítő véleményüket mindazokra, « akiknek megalkuvó magatartása mögött a tudatosságnak egy alacsony foka rejtőzik ». Jogtalan a félelmük? Nem merném egyértelműen állítani. Tudom — annyira ismerlek — Tőled nem kell félniök. De ne haragudj, ellenérved csak felfokozza gyanakvásunkat. Nem az a kérdés, van-e ilyen eszköz az illető kezében. A kérdés az, magatartása nem

ilyen eszköz kialakítására irányul-e. Felfokozod a gyanakvásunkat annál is inkább, mert

2. az értelmiség marginalizálódását igenis önértéknek tekinted, úgy véled, csak a margóra szorult értelmiség válhat igazán ellenzékivé. Ellenzékinek viszont azt az értelmiségit tekinted, aki képes alternatív cselekvési programok kidolgozására. Itt azonban, mintha megginganál. Mintha már azt is óriási előrelépésnek tekintenéd, ha az értelmiségben kialakulna a tényleges helyzet felismerésének igénye. Nos, hogy egy kicsit elébe vágjak a dolgoknak. ha ma, a magyar társadalmi viszonyokat tekintetbe véve ezt az utóbbit tekinted az értelmiség legfontosabb feladatának, akkor nincs is többé vitánk egymással. Ha viszont az alternatív cselekvési programok kidolgozását, akkor nagyon nem értünk egyet. Nem vitás, hogy erre az utóbbi feladatra ma csak a marginalizálódottak lehetnek alkalmasak. Ha ugyanis valaki előáll egy, a fennállóval szembenálló, alternatív *politikai programmal*, az biztosan a legjobb esetben is a « margón » találja magát. A tényleges helyzetfelismerés igénye és meghatározott területeken való lelkiismeretes, a fennálló ideológiai és politikai követelményekkel mit sem törődő megvalósítása — azt hiszem *mindenkor* ez volt az értelmiség igazi feladata — nem feltétlenül marginalizál. *Ma* nem. Lehet, hogy holnap újból igen — jóslatokba nem szívesen bocsátkozom. Az egész — szerencsére itt-ott önmagad által is kétségbevonat — elképzelésed a marginalizálódás szükségszerűségéről nagyon sok tisztességes, ma már az igazságot és csak az igazságot kimondani kívánó értelmiségiben jogosan vált ki ellenérzést: « Ezek » — s itt ő pontosan úgy nem tudja majd, kire vonatkozik a többszám, mint Te magad — « kiválasztják magukat az igazán ellenzéki szerepkör betöltésére, mert érdeklődési irányuk, bizonyos személyes adottságaik és mit tudom én még mi véletlen okokból a margóra kerültek. » Én ma már nem tudok ezen felháborodni. Nagyon nincsen ínyemre semmiféle kiválasztottságtudat. Az avantgardizmus, az elutasítandó avantgardizmus jegyének tekintem.

Hadd tegyek ehhez hozzá még valamit. Azt írod, hogy a szamizdat-irodalomban egyik lehetséges eszközt látod

annak, hogy a hivatalos kereteken kívül értelmiségi közvélemény alakuljon ki a gondolatok, élmények, tapasztalatok, információk rendszeres kommunikációja folytán. Nos, azt, hogy a gondolatok, élmények, tapasztalatok, információk rendszeres kommunikációja folytán kialakuljon egy értelmiségi közvélemény, hogy kialakuljon egy *igazi nyilvánosság*, ezt én magam is a legfontosabbnak tekintem. De miért a « hivatalos kereteken kívül? » Nem az lenne-e éppen a cél, hogy ez az igazi nyilvánosság a hivatalos kereteken belül létezzék, ami — ha a nyilvánosság valóban igazi — egyben egyet jelent azzal, hogy megszűntek a hivatalos keretek. Nem, nem vagyok örült. Tudom, hogy ez a cél a belátható jövőben nem elérhető. De ez a cél, nem pedig az, hogy a hivatalosok eltűnjék: az ő kereteiken kívül is létezzék közvélemény. Ha a hivatalos kereteken kívül akarunk létezni, elismerjük a hivatalos kereteket. Ha ellenzékiek akarunk lenni, lelkileg nagyon is függünk még a hatalomtól. Az igazságot kell akarnunk, az igazság kimondásának szabadságát. Az igazság akarását, nem pedig az ellenzékiiséget tekintem mértéknek. Ennek az « ellenzékiiség-értéknek » van valami nagyon kelet-európai mellékíze. Mi kelet-európai értelmiségiek szinte mindig rettegünk attól, hogy netán valahol egyetértünk a « hatalommal », hogy egyben-másban olyan törekvéseket támogatunk, amelyek esetleg egybeesnek a hatalom törekvéseivel. Nem tudunk elég függetlenek lenni, nem tudjuk a magunk igazságát *a hatalomra való tekintet nélkül* képviselni. Nagyon messzire vezetne, ha itt elemezni próbálnám miért van ez így. Az attitűd gyökerei nagyon mélyre nyúlnak a múlt kútjába: Kelet-Európában soha nem különült el egymástól igazában politikai és ideológiai hatalom, így az « igazság » valahol mindig a hatalom igazsága volt s ennél fogva egy másik « igazság » mindig csak a hatalom elleni lázadásként, tehát a hatalomra vonatkoztatva konstituálódhatott.

Az itt mondottaknak majd a még később mondandókra is van vonatkozása: az « 56-os generáció » magatartása, a ma már számodra — számomra is — elfogadhatatlanná vált « uralkodó értelmiségi szemlélet » talán nem volt mindig ilyen elfogadhatatlan: az ugyanis, hogy alapjában

reformista — tehát a hatalmi kereteket elfogadó — szemlélet volt, nem teszi ab ovo elfogadhatatlanná az « igazság » szemszögéből.

De hadd próbáljam még más pontokon is felfedni lapangó avantgardizmusodat:

3. Az értelmiségnek észre kell vennie ezt, látnia kell amazt — mondod —, meg kell tudnia fogalmazni szociológiailag körülhatárolható csoportok létkérdéseit, szolidárisnak kell lennie a társadalomban hátrányos helyzetbe szorítottakkal, nem szabad hozzászoknia ahhoz, hogy együtt éljen nyugtalanító társadalmi tények egész sorozátaival. Mindez, úgy érzem, igaz. Ha a szamizdatnak van objektív szociális funkciója, akkor az éppen abban rejlik, hogy felvessen olyan problémákat, amelyeket a « hivatalos » irodalom nem vet fel és ezzel rákényszerítse az utóbbit is, hogy a problémák létezzenek a számára. Mindennek azonban még a politikai kultúra kialakításához is meglehetősen kevés köze van, nemhogy alternatív cselekvési elképzelések és programok kidolgozásához. Nézd, én sem hiszek a « válságelméletben ». Én sem hiszem azt, hogy csak akut válságperiódusok szülhetnek alternatív politikai elképzeléseket. Ez a fajta hit ugyancsak nagyon kelet-európai: egy olyan politikai struktúra szülötte, amely soha nem ismerte a demokráciát, ahol tehát mindig elképzelhetetlen volt, hogy amíg a gépezet egyáltalában valahogy működik, polgárjoguk legyen a fennálló állapotokat működésben tartó politikai elképzelésekkel esetleg homlokegyenest ellentétes más elképzeléseknek is. A más mindig csak valahol a periférián, durvább vagy finomabb hatalmi eszközök által elnyomottan létezhetett, s csak akkor jelent meg a nagy nyilvánosság előtt, ha a fennálló funkcióképessége már kérdéssé vált, ha tehát az uralkodó politika válságba jutott. Hogy demokrácia legyen, ahhoz az alternatív politikai elképzeléseknek a hatalmat alkotó politikai elképzelések mellett szabadon kell létezniük, sőt, nem szabad, hogy a hatalmat egyetlen elképzelés alkossa.

De az értelmiségnek nem lehet a feladata, hogy politikai demokráciát *teremtsen*. Az értelmiségnek észre kell vennie ezt, látnia kell amazt... Meg kell fogalmaznia, észre

kell vétetnie, amit maga észrevett és meglátott. De alternatív elképzeléseket kidolgozni, politikai ellenzéki tevékenységet kifejteni mindaddig, amíg valahogyan, valamilyen formában azok a bizonyos szociológiailag körülhatárolható csoportok meg nem nyilvánulnak... nos, ez tipikusan avantgardista elképzelés. Hogy ezeket az elképzeléseket szinte szükségszerűen szülik a monolit-jellegű politikai rendszerek, az történelmi tény. Mert hogyan is lehet keresztültörni azon az ördögi körön, hogy amíg nincs szabadság, addig az emberek nem tudnak megnyilvánulni, amíg azonban nem nyilvánulnak meg, addig ab ovo nincs szabadság. Fel kell karolnunk őket, magunkévá kell tennünk ügyüket — amelyről azonban nem tudják, hogy « ügyük ». Mert szenvedjenek bármennyire is, amíg nem lehetséges a « dolgozó nép okos gyülekezetében hányni vetni meg száz bajunk », nem úgy az, hanem csak egyéni sérelem, nehéz lét. Várni kell hát? Nem, nem kell várni. Látnunk kell, és ki kell mondanunk, amit látunk. Gondolkoznunk kell, és el kell mondanunk amit elgondoltunk. De *politikai alternatívát nem kínálhatunk fel*. Bizonyára igaz a következő mondatod: « ... ha a társadalmi tények szintjén kimutatható párhuzamosság a magyar társadalomfejlődés és a többi kelet-európai társadalom fejlődése között, akkor az értelmiség helyzetében kell keresni a további magyarázatot ahhoz, hogy itt miért nem alakultak ki a társadalomban hátrányos helyzetbe szorítottakkal szolidáris értelmiségi csoportok. » Csakhogy egyrészt ez a párhuzamosság távolról sem olyan egyértelmű, mint ahogyan Te beállítod, másrészt, hol látod Te a társadalomban hátrányos helyzetbe szorítottakkal szolidáris értelmiségi csoportokat a többi kelet-európai országokban?

Az a sejtésem, hogy ami az utóbbit illeti, Lengyelország lebeg a szemed előtt. (Talán hivatkozhatasz a szovjet és a csehszlovák példára is, de gondolom minden további nélkül belátod, hogy mondjuk a zsidók elnyomása a Szovjetunióban vagy a 68-as gondolatokhoz hű maradt csehekkal és szlovákokkal szembeni megkülönböztetések olyan durva, kifejezetten politikai jellegű jelenségek, amilyenekhez hasonlóval a mai Magyarországon nem találkozunk.) De

Lengyelországban létezik egy önmagát a « hivatalos kereteken kívül » megszervezett munkásosztály, létezik egy politikai hatalommal rendelkező, ma alapjában progresszív szerepet játszó hatalmas egyház... Hol van hát a társadalmi tények területén kimutatható szimmetrikusság? Egy ezekre az országokra kívülről, erőszakkal rákényszerített politikai struktúra, egy alapjaiban rosszul működő gazdasági mechanizmus — kétségtelen, hogy ezek a társadalmi tények területén kimutatható párhuzamosságok. De csak egy absztrakt általánosság szintjén. A magyar és a lengyel nacionalizmus évszázadok történelme során kialakult alapvető különbözősége, vagy az alapjában azonos gazdasági mechanizmusnak a fogyasztási szférában meghatározott konkrét körülmények folytán különböző megnyilvánulásai az absztrakt párhuzamosságokkal egyenrangúan vaskos társadalmi tények.

Nem kell tömegbázis ahhoz, hogy lássunk és beszéljünk. De politikai ellenzékké válni tömegbázis, azaz a magukat valamiféleképpen kinyilvánító szociális csoportok nélkül? Lásd be, ez színtiszta avantgardizmus.

4. Még egyetlen mondatodra szeretném felhívni a figyelmedet: « Túlontúl hosszú ideje tart a 60-as évek eleje óta állandósult konzolidáció » — írod. Nem akarok hamisan idézni. A mondat nálad csupán magyarázatául szolgál annak a ténynek, hogy nálunk egyre kevésbé van politikai kultúra. Mégis valami rossz érzést vált ki belőlem. Mintha mégis annál jobb lenne, minél rosszabb. Ha valaminek *meg kell változnia*, akkor *valaminek* meg kell változnia. A konzolidáció valahol egy ösztörtörténelmi összefüggésben tényleg rossz, mert egy olyan rendszer konzolidációja, amelyet végső soron 1956 november 4-e tart életben. A külső feltételek, a nemzeti függetlenség hiánya mint megváltoztathatatlan adottság van tételezve, a rendszer konzolidációja pedig azt jelenti, hogy az e keretek adta lehetőség, mozgástér kihasználtságát a magyar társadalom voltaképpen maximálisnak tekinti.

Ha a kereteket tudomásul vesszük, *akkor* elégedetlenségünk a konzolidációval szemben elfogadhatatlan. Az adott kereteken belül nem konzolidált rezsimekről nagy-

jából és egészében csak annyit mondhatunk: sokkal rosszabbak mindenki számára.

Ezzel eljutottam ahhoz a ponthoz, amelyről tulajdonképpen beszélni szeretnék. Arról ugyanis, hogy *történelmietlenül* ítéled meg a magyar értelmiséget, az 56-os generációt. Igazságtalan vagy vele. Még hozzá, meggyőződésem szerint azért, mert nem gondolkodol történelmi összefüggésekben. Azzal kezdtem, hogy a szemedre hánytam: nem veszed észre, egyszerre többeknek, sokaknak fogyott el a cérnája, sokan ébredtek rá arra, új szemléletre van szükség. Sokan? Természetesen nagyon kevesen, de majd mindazok, akikről egyáltalában beszélsz. Azok ugyanis, akik így vagy úgy eddig mindig kompromisszumot kötöttek a fennállóval, s most « ellenzékiek ».

Joggal mondod: az ötvenhatos értelmiségi generációnak 56-ban sem voltak politikai elképzelései. Joggal, ha 56-ot szociális átalakulásokat követelő felkelésnek tekinted. A felkelés azonban alapjában nemzeti felkelés volt. Fellázadás az élet túrhetetlensége ellen, amelyet egy elnyomó hatalom jelenléte, az általa a magyar társadalomra rákényszerített politikai-gazdasági berendezkedés okozott. A felkelés leverése következtében előállott erőterben az értelmiség előtt a következő alternatíva állott: vagy berendezkedik egy — az adott nemzetközi konstellációt tekintve — teljesen reménytelen, heroikus nemzeti partizánháborúra és elvérzik, vagy elfogadja az új hatalom által felkínált feltételeket: a keretek érintetlenül hagyása mellett megpróbáljuk az életet túrhetővé tenni. A magyar értelmiség az utóbbit választotta. Lehet ezt a kompromisszumot elítélni, de akkor *erről* kell beszélni, vagy lehet, mint egyetlen reális lehetőséget tudomásul venni — akkor azonban nagyrészt elesnek, János, a « kifogásaid ». Az adott politikai struktúrán belül — amelyet a kompromisszum értelmében nem lehetett megkérdőjelezni — egyszerűen nem maradt fenn más lehetőség, mint a megközelítés általad említett három iránya. Egy helyütt belátod ezt Te is.

Nem akarom itt a magyar « ellenzéki » értelmiség 56-tól máig megtett útját elemezni, nem is tudnám. Csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy amennyiben a demokratikus és az önálló nemzeti jövő programjáról való lemondás az

értelmiség értelmiségként való életbenmaradásának feltétele volt — és az volt —, akkor az e feltétel által adott kereteket ez az értelmiség jól-rosszul — de hát mit akarnak? — kihasználta. Az egyik oldalon — a «filozófusok» — hallgatván politikáról azt bizonyították, hogy a fennállónak nincsen köze a szocializmus eredeti elképzeléseihez. A másik oldalon — a «szociológusok» — prezentálták a társadalomvezetés számára, hogy mi az, ami továbbra is tűrhetetlen. Közöttük — a «közgazdászok» — keresték a lehetőségét annak, hogyan lehet működésképesebbé tenni azt, ami van. Alternatívát senki nem kínált — de az egyetlen lehetséges alternatíva eleve ki volt zárva. Mindaz, amit Te elmondasz arról, hogy miként kellett volna az értelmiségnek a hatalommal való — ugyancsak nem súrlódásmentes — együttműködés útja helyett a hatalommal való, meghatározott társadalmi csoportokra támaszkodó, egyenes szembenállás útját választania — mert valami ilyesmit mondasz —, egyszerűen nem fért bele a kialakult keretekbe.

A « Jó dolog a szamizdat, de... » bármely variánsában a következőképpen fordítható magyarra: A hatvanas évek elején megkötött kompromisszum keretei kimerültek. További előrelépési lehetőséget nem látok a kompromisszum keretei között (tehát: Jó dolog a szamizdat), de... nem tudom, hogy érkezett-e az üdeje annak, hogy felrúgjuk a kompromisszumot. Bevallom, én sem tudom. Felrúgtam, ha mással nem, ezzel az írással. Mint ahogy a szamizdatosok gyakorlatilag egytől-egyig felrúgták.

Miért? Magyarországon nem történt semmi. De történt valami más kelet-európai országokban, és ez — talán — megváltoztatja az erőteret, s olyan újat alakít ki, amelyben a kompromisszum alternatívája — talán — nem a megsemmisülés. Nem, nem « véletlenszerű és esetleges » ami történik. Egyrészt azért nem, mert mára valóban meglehetősen terméketlenné vált a kompromisszum. Terméketlenné vált szubjektíve: az ellenzéki érzületű, a kritikai értelmiség zömét, legalábbis potenciálisan olyanok teszik ki, akiknek a számára ez a kompromisszum már semmit nem jelent: nem viszonyítanak ugyanis a Rákosi-korszakhoz. Egyszerűen értelmiségivé-válásukat, értelmisé-

gi öntudatuk kialakítását teszi lehetetlenné, a feladatok kicsinyessége, a számukra leglényegesebbnek, a továbblépés evidens akadályának, magának a kompromisszumnak a léte. És terméketlenné vált objektíve is: a keretek ki vannak használva, most már minden csak ismétlődik anélkül, hogy bármi is megoldódna. Liberalizálódás, majd annak visszavétele, gazdasági reform, majd megmerevedés. Senki sem hiheti már, amit 68-ig, sőt, Magyarországon, némi önccsalással 72-ig hinni véltünk: a dolgok mégiscsak előre mennek. És itt nem egyszerűen arról van szó, hogy beláttuk: az átalakulás nem indulhat ki felülről. Ez ugyanis — sokszor ezt mondjuk, nálad is előkerül — nem igaz. A cseh 68 is felülről indult, s ez lehetővé tett valamit alul, amit már nem felülről «rendeltek el.» Maga a kompromisszum a probléma: amíg az fennáll, sem felülről sem alulról jövő kezdeményezések nem változtathatnak lényegesen a helyzeten. Ennélfogva a kritikai érzületű értelmiség vállalja az ugrást az ismeretlenbe. Nem hinném, hogy ez felelőtlenség: a tét csak önmagunk, a kritikai érzületű értelmiség léte vagy nem léte. Magartatásunk semmiképpen sem vezethet ahhoz — túl jelentéktelenek és erőtlének vagyunk egy ország állapotán akár negatív is változtatni —, hogy az élet Magyarországon ismét egészében tűrhetetlenné váljék, hogy ismét elviselhetetlenek legyenek a mindennapok.

De ha csak erről lenne szó, akkor ez az ugrás az ismeretlenbe nem lenne más, mint a tehetetlenség hisztérikus megnyilvánulása — az ettől való félelem ugyancsak kifejezésre jut a sokféle «de»-ben. Többről van szó: annak halvány reményéről, hogy lehet változtatni a kereteken, hogy a keleteurópai országok egy relatív függetlenségre tehetnek szert. Igen, Lengyelországról van szó, ahol a hatalom szerkezete, mintha lassan átalakulni látszana. A dolog még 70-ben kezdődött, azzal, hogy a gdanski véres tragédia nem szovjet beavatkozásokon keresztül vezetett el őrsegváltáshoz a hatalmi posztokon, hanem anélkül; hogy ennek következtében a munkásosztály ki tudott harcolni egy viszonylagos autonómiát, hogy kialakult egy szövetség közte és az értelmiség között — nem a mi feladatunk, hogy elemezzük a helyzetet —, de az

ő elemzéseikből tudjuk, hogy a lengyel szituáció más, mint a többi, hogy ott valami tényleg megváltozott.

Ennek a változásnak az eredményeképpen fogyott el a cérnánk, ezért van erőnk ahhoz, hogy valami nagyon keveset tegyünk is, ezért van az, hogy nem menekülünk többé kétségbeesett tehetetlenségbe. De legyünk tisztában vele, hogy a mi szituációnk mégis gyökeresen más, mint a lengyel értelmiségé. Felrúgtuk a kompromisszumot, azt hisszük, hogy ezt ma már lehet és érdemes. De mi nem állhatunk elő programokkal, mi nem dolgozhatunk ki alternatívákat. Mögöttünk nem áll senki: a cigányok, a 26 éves nő, a világtalan öregember, az erzsébeti öregasszony, borzasztó sorsok, de nem elégségesek újfajta politikai elképzelések kidolgozásához. Mi ma nem tehetünk többet, minthogy felrúgjuk a kompromisszumot abban az értelemben, hogy mindent kimondunk, leírunk, amit gondolunk; a mindent kimondó írásaink egyedüli nyilvánossága a szamizdat lehet. Tehát jó dolog a szamizdat! Csak a funkciója nem az, ami a Te írásodból itt-ott mint alapvető feladat megfogalmazódni látszik: egyelőre nem alternatív cselekvési programoknak kell megfogalmazódniuk benne. Nem arra kell, hogy «előrelátásokat lehessen tenni a közelebbi és távolabbi jövőre». Pusztán csak arra, hogy világosan láthassuk, ami van.